

اصول حاکم بر طراحی مجموعه ارگ بم

وحید افشین مهر*

یادداشت سردبیر

هر مسلمانی در لحظاتی که سرگرم تلاوت کلام الهی است، گاهی عمق معنی کلام خدا را چنانکه باید در نمی‌یابد. سوره مبارکه «رحمن» را معمولاً شبهای جمعه تلاوت می‌کنند. آیات ۲۵-۲۶ سوره را قرائت می‌کنند و می‌گذرند:

«كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ.» : هرکس که بر روی زمین است، فناپذیر است، تنها ذات پروردگار پایدار می‌ماند که صاحب جلالت و اکرام است.

این دوکریمه در لحظه‌ای که عزیزترین کس تو را کفن پیچ در کنار گور نهاده‌اند که به دل خاک سپارند، معنایی دارد که در آن لحظه گورسپاری، انسان با رگ و پی و استخوان خود احساس می‌کند.

پروردگار آدمیان آن‌گاه که می‌خواهد آفریده‌های خود را به تقوی و ترس فراخواند، می‌فرماید:

« يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ ، إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ.» : ای مردم، از پروردگارتان بترسید، بی‌گمان زلزله قیامت حادثه‌ای بزرگ است (حج، ۱/۲۲)

ما این آیه را هم تلاوت می‌کنیم و می‌گذریم.

در توصیف قیامت می‌فرماید:

«يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ. لِكُلِّ اٰفْرَقٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ.» : روزی است که آدمی از برادر و مادر و پدر و زن و فرزند خویش می‌گریزد. در آن روز هر کسی کاری دارد که از پرداختن به کار دیگران بازش می‌دارد (عبس، ۳۷-۳۴/۸۰).

این آیه را هم بارها با تآنی و نوعی بیم همه خوانده‌ایم.

متأسفانه روز ۵/۱۰/۸۲، ساعت ۲۸ و ۵ دقیقه و ۱۵ ثانیه مردم شریف و زحمتکش بم که با رنج شبانه‌روزی محصولی فراهم می‌کردند که کام هم‌میهنان خود را شیرین کنند، در ۱۲ ثانیه تلخی آن حادثه بزرگ را چشیدند و هر کسی چنان به کار خود مشغول شد که فرصت پرداختن به پدر و مادر و فرزند را به دست نیاورد.

بیست و چهار ساعت بعد از آن حادثه دلخراش به یکی از دوستان که چند تن از عزیزانش را از دست داده بود، تلفن کردم. قادر نبودم جمله‌ای فراهم کنم و بگویم. تسلیت گفتم، اما ندای قلب به گوشم می‌گفت: این حرفها برای آن دوست، جای خالی عزیزانش را نمی‌گیرد. آن دوست پس از تشکر گفت: باحروف و توضیح نمی‌توان اوضاع را توصیف کرد. آنچه درباره قیامت خوانده‌ایم، اینجاست. من پی برده‌ام که او برخی از آیات کلام خداوند را با رگ و پی و استخوان احساس کرده است.

مقاله‌ای که در این شماره درباره معماری ارگ بم چاپ شده است، بیش از یک سال در دفتر مجله پیک‌نور در نوبت چاپ بود. اینک با عرض تسلیت صمیمانه به مردم شریف ایران، مخصوصاً هموطنان استان کرمان، به ویژه مردم مصیبت‌دیده بم و طلب آموزش و شادی روان درگذشتگان آن حادثه و حشمتار از درگاه خدای بزرگ، با این باور که نویسنده مقاله طرح آن روز ارگ را پس از مدت‌ها بررسی فراهم کرده آن را به خوانندگان گرامی تقدیم می‌کنیم. با این امید که با همت مردم غیور بم و پشتیبانی همه ایرانیان، بار دیگر ارگی رفیعتر و استوارتر چشم همه جهانگردان را خیره کند.

*عضوهیئت علمی دانشگاه پیام‌نور، سازمان مرکزی.

تا نیمه دوم هزاره قبل از میلاد دنبال کرده است (نوربخش، ۱۳۵۴: ص ۱۴۷).

سابقه ده مستحکم یا قلعه‌وار به شکل مربع را در دو هزار و پانصد تا سه هزار سال پیش سراغ می‌توان گرفت. در دوره هخامنشیان و پس از آن در دوران اسکندر مقدونی و سلوکیان نیز نمونه‌های فراوان آن در ایران وجود داشته است. این شیوه ساختمانی توسط سغدیان به سایر نقاط جهان و از جمله ماوراءالنهر و آسیای شرقی منتقل شد. روزنفلد نیز خانه‌های حیاط مرکزی ایران را که در آن اتاقها در اطراف یک حیاط ساخته می‌شوند و درهای آنها به سمت حیاط باز می‌شود تکامل یافته آن شیوه معماری می‌داند (به نقل از نوربخش، همان‌جا).

مرتضی راوندی نیز در *تاریخ اجتماعی ایران* (۱۳۵۴) بیان می‌کند که دوام و بقای این شیوه ساختمان نه صرفاً از جهت ارزش دفاعی آن است، بلکه از این جهت است که جزئی از فرهنگ و هنر ایران را تشکیل می‌دهد و در آغاز با نظام خاص اجتماعی این سرزمین که بر زندگی اشتراکی گروهی مبتنی بوده تکیه داشته است.

در این زمینه مطالعه معماری قلعه ارگ بم و ویژگیهای کالبدی و شهرسازی آن از دیدگاه فرهنگی و هنری نیز ارزشی ویژه می‌یابد.

چکیده: قلعه زیبا و استوار ارگ بم به عنوان بزرگترین و قدیمترین اثر خشت و گلی جهان به صورت شهری کامل تا قرن اخیر مسکونی و مورد استفاده بوده است. از همین جهت موضوع اصلی این مقاله ضمن بررسی موجز پیشینه تاریخی، بر محور نقد ویژگیهای معماری و شهرسازی این قلعه عظیم استوار شده است. نوع مطالعه مبتنی بر شناخت ویژگیهای کالبدی این مجموعه و، همچنین، بررسی ویژگی کالبدی شهرهایی است که در محدوده دوره ساخت این بناها یا شهرهای مشابه احداث شده‌اند و هدف دستیابی به سبک یا سبک‌های معماری موجود در آن است. حاصل این مطالعه نزدیکتر شدن به شناخت دوره تاریخی ساخت این بنا و آثار فرهنگی و اجتماعی آن در عهد خود خواهد بود. بدیهی است که این شناخت و خوشه‌چینی از نکات مثبت این معماری در تطبیق با شرایط اجتماعی آن زمان می‌تواند ما را در ایجاد معماری‌هایی که ریشه در فرهنگ اصیل خودی دارند رهنمون سازد.

کلیدواژه: بم، ارگ بم، تاریخ بم، معماری ایرانی، برج و باروهای معروف.

مقدمه

معماری قلعه‌ای نوعی معماری است که کاربردهای مختلفی داشته و از ویژگیهای کهنه تمدن ایرانی در فلات آسیای مرکزی و خاور نزدیک است. هرتسفلد، رئیس اسبق هیئت حفاری در ایران، سوابق این نوع معماری را

پیشینه تاریخی

شهر بم در استان کرمان به فاصله تقریباً ۱۸۰ کیلومتری از مرکز استان در بخش جنوبی دشت لوت واقع شده است و در زمره شهرها و مناطق بزرگ کشاورزی کرمان به شمار می‌آید. این شهر در شرق استان واقع شده است و از شمال به کرمان و لوت، از جنوب به جبال بارز و جیرفت، از شرق به سیستان و بلوچستان و از غرب به بافت و بردسیر محدود است. ارتفاع شهر از سطح دریای آزاد ۱۰۷۶ متر است. قلعه تاریخی ارگ در شمال این شهر قرار دارد.

تاریخ مفصل و دقیقی از این شهر در دست نیست و کاوشهای باستان‌شناسی در اطراف آن بسیار کم انجام شده است، اما با مراجعه به سفرنامه‌های مختلف می‌توان اطلاعات تاریخی هر چند مختصر و نیز اطلاعاتی درباره اوضاع اجتماعی ادوار گذشته بم و قلعه منحصر به فرد آن به دست آورد. از میان گزارشهای نقل شده در سفرنامه‌ها آنها را که مستقیماً به ارگ اشاره‌ای داشته‌اند با حذف موارد مشابه ارائه می‌دهیم.

یعقوبی معروف به ابن واضح در کتاب *البلدان* (۲۷۸ق) در تشریح اوضاع کرمان و شهرهای آن می‌آورد: «... و شهرها و قلعه‌ها بر آن عبارت است از بیمند، خناب، کوهستان، کردستان، مغون، طمسکان، سروستان، قلعه بم، منوجان، نرماشیر...» (به نقل از ایمانی نامور، ۱۳۷۴: ۳۳۲/۲). ابن حوقل نیز در *صوره الارض*، در حدود سال ۳۳۱ق، در این باره آورده است: «... شهر بم نخلستانها و دیمی‌های بسیار و هوایی سالمتر از جیرفت دارد، قلعه‌ای استوار و معروف در اندرون این شهر هست و سه مسجد جامع دارد که در آنها نماز جمعه برپا می‌شود...» (همانجا). در کتاب *حدود العالم من المشرق الى المغرب* (ص ۱۲۸) درباره شهر بم آمده است: «... و اندر وی سه مَرگت بزرگ جامع است یکی خوارج را و یکی مسلمانان را و یکی اندر حصار؛ و از وی کرباس و عمامه و دستار بمی و خرما خیزد...». در تاریخ *گزیده حمدالله مستوفی* (ص ۱۰۳) نیز می‌خوانیم: «... کرم هفتواد در آنجا بترکد بدان سبب آن را بم خواندند. قلعه حصین دارد و هوایش از جیرفت خوشتر است و به گرمی مایل است.» (نیز نک: اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۴۷۳)

مورخان و سیاحان دیگری نیز همچون ابو عبدالله بن احمد مقدسی در *احسن التماسیم فی معرفه الاقالیم* و فرمانفرما در *سفرنامه* و سایر مورخان در فاصله این سالها (۳۷۵ ق تا ۱۲۶۰

ش) از بم و قلعه حصین آن سخن رانده‌اند. اما جالب است بدانیم که در بین مورخان، تنها حمدالله مستوفی است که به کرم هفتواد و داستان آن در *شاهنامه* (۱۳۶۹: ۱۴۷۵) اشاره می‌کند.^۱

بنا بر *شاهنامه* مردم بم قبل از شورش هفتواد نامی، که از حکام دست نشانده اشکانی بوده است،^۲ مردمی بی‌چیز و فقیر بوده‌اند و در محلی که فردوسی به نام کجاران یاد کرده است، و احتمالاً معروف به کلانان بوده است سکونت داشته‌اند.

ز شهر کجاران به دریای پارس چو گوید زبالا و یغمای پارس شورش هفتواد در کلانان بر حاکم مستبد و به قدرت رسیدن وی احداث بنای دژی به نام کلان را در پی داشته است.^۳ هفتواد که قدرتی به دست آورده است به لشکر سپاه اردشیر نیز حمله می‌برد و پس از چند جنگ و گریز و شکست سپاه اردشیر، در سومین نبرد اردشیر بر هفتواد غلبه می‌کند. قلعه کلان به دستور اردشیر ویران و دژی دیگر در آنجا بنا می‌شود و آتش مقدس را بر فراز آن می‌افروزد. از مجموعه مباحث فوق چنین بر می‌آید که پس از شکست هفتواد به دست اردشیر، بنای جدیدی در محل قبلی در کلانان (کجاران) به دستور او ایجاد می‌شود. اردشیر که خود مؤسس سلسله ساسانیان است، قبل از آن حاکم فارس و از دست نشاندهان و حکام پارتی (اشکانی) بوده که بر اردوان پنجم عاصی شده و پس از شکست او سلسله ساسانیان را ایجاد نموده است. این امر و نیز یافتن سکه‌هایی به نام هفتواد در محل قلعه دختر کرمان، نشانگر آن است که وی حاکم دست‌نشانده اشکانی نیز بوده است. از طرف دیگر، می‌توان سنگ بنای اولیه ارگ را حداقل به اواخر دوره پارت و اوایل دوره ساسانیان نسبت داد.

شایان ذکر است که وجود نامهای کلانان، کجاران، کزاران و غیره در *شاهنامه* و سایر منابع در خصوص محله قلعه و، همچنین، وجود محله کوزران در کنار ارگ فعلی نیز می‌تواند شاهی بر تطبیق قلعه کلانان با قلعه ارگ باشد.

۱. با توجه به اشعار فردوسی احتمالاً حاکم مذکور نیز در قلعه‌ای مستقر بوده است که محتمل است قلعه دختر باشد که در مجاورت ارگ فعلی قرار دارد.
۲. در این ارتباط سکه‌هایی در قلعه دختر کرمان به نام وی یافت شده است و می‌دانیم در دوره اشکانیان حکام ولایتی سکه به نام خود ضرب می‌کرده‌اند.
۳. *شاهنامه* فردوسی، ص ۱۴۷۸. «رزم اردشیر با هفتواد و شکست یافتن اردشیر»

چو آگه شد از هفتواد اردشیر نبود آن سخنها را دلپذیر
سپهبد فرستاد نزدیک اوی سپاهی بلند اختر و نامجوی

ویژگیهای شهر در دوران اشکانیان و ساسانیان

شارستان و فاصله بین برج و باروری دوم و سوم را زمینهای کشاورزی اشغال می‌کرده است (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۲۲۷-۲۲۸). در آن دوران محل شهر طوری انتخاب می‌شد که حتماً قابل دفاع باشد. به عنوان مثال غالباً شهر از یک طرف به کوه، از طرف دیگر به یک رودخانه پر آب و یا روی تپه‌ای کاملاً مرتفع که دسترسی به آن مشکل بود بنا می‌شد. محل شهر در هر کجا بود، لازم بود به طور مشخصی به آب دسترسی داشته باشد تا نیازهای شهر را برای شرب، استفاده کشاورزی و دفاعی، مانند پر کردن خندق، تأمین نماید (مجتهدزاده، ۱۳۷۷: ۷۲).

در شهرهای ساسانی حداقل چهار دروازه پیش‌بینی می‌شد که با چهار جهت اقلیمی تطبیق داشته است، این امر با جهان‌بینی ساسانیان ارتباطی مستقیم دارد (گیرشمن، ۱۳۴۹: ۱۷۵-۱۷۹).

در دوران اسلامی به شهر ساسانی بخشی به نام «ریض» افزوده شد. ریض، در واقع، محل استقرار مسلمانان (اعراب) بود. در دوران ساسانی وقتی تجار با کاروانهای خود به حصار شهر نزدیک می‌شدند، مقابل دروازه اصلی شهر اتراق می‌کردند و اهالی شهر از دروازه خارج می‌شدند و گاهی کالایی می‌خریدند. در زبان فارسی قدیم معنی «بازار» عبارت از «کاردم دروازه» بوده است. (مجتهدزاده، ۱۳۷۷: ۷۳)

کالبد شهرهای قدیمی معمولاً در رابطه با چهار عامل اقلیمی، دفاعی، اجتماعی و اقتصادی شکل می‌گرفته است. اما از آنجا که اوضاع آشفته آن دوران هیچگاه روی آرامش به شهرها نشان نمی‌داده، معمولاً عامل دفاعی و نظامی بر سایر عوامل غلبه می‌کرده و اگر نیم‌نگاهی نیز به اقلیم وجود داشته، بیشتر از دیدگاه دفاعی بوده است. با توجه به توضیحات فوق ویژگیهایی که در شکل‌گیری قلعه ارگ مؤثر بوده‌اند از این قرار است:

۱. عوامل اقلیمی دفاعی (انتخاب محل)
۲. برج، بارو، خندق و امکانات دفاعی و نظامی (نک: کیانی، ۱۳۱۶: ۱۹۷)
۳. امکانات تأمین آب
۴. ایمنی محل زندگی حاکم
۵. عوامل مذهبی

پارتها کلاً شهرهای خود را طوری می‌ساختند که کاملاً قابل دفاع باشند، بنابراین، در ساخت استحکامات شهر و قلعه و خندق دارای تجربه فراوان بودند و از آنجا که اوضاع ایران در آن دوران نظیر اوضاع اروپا در قرون وسطی بوده است شهرها نه تنها در برابر هجوم بیگانگان بلکه در برابر فئودالهای سرکش و مخالفان و سلاطین نیز می‌بایست از خود دفاع می‌کنند. بنابراین، استحکامات مقرر حاکم در کل و مجزا بودن محل زندگی او به نحوی که کاملاً قابل دفاع باشد از اهمیت زیادی برخوردار بود. از آثار معماری و شهرسازی پارتیان اطلاعات زیادی در دست نیست.

با توجه به مطالب فوق رشد و توسعه ارگ از اواخر دوره پارتیان و اوایل دوره ساسانیان آغاز می‌شود. به همین دلیل ترجیح داده شد برای اینکه امکان تجزیه و تحلیل فضاهای کالبدی آن فراهم آید، به صورت خلاصه ویژگیهای شهرهای پارتی و ساسانی بررسی شوند تا اصول حاکم بر ساخت و شکل‌گیری شهر در این دوران دستمایه مطالعه اصول طراحی این مجموعه عظیم قرار گیرد.

شهرهای ایران در دوران ساسانیان از کهندژ و شارستان تشکیل می‌شده‌اند. کهندژ قلعه‌ای بود که کاخ یا ارگ حاکم را دربرمی‌گرفت و دارای برج و بارو و خندق و دروازه بوده است. این قسمت معمولاً از بقیه شهر جدا بوده و غالباً در بالاترین نقطه آن قرار داشته است و این بدان دلیل است که حاکم یا پادشاه هم باید در مقابل مخالفان داخلی خود و هم در مقابل دشمنان خارجی مصون بماند و این هدف عامل اصلی در طراحی محل زندگی حاکم بوده است. (اشرف، ۱۳۵۳: ۲۱-۲۲)

شارستان، محل زندگی مردم معمولی و پیشه‌وران و صنعت‌گران و غیره بود. پیشه‌وران اگر کارگاهی داشتند غالباً در همان محل زندگی آنها تلفیق می‌شد و اگر کشاورز بودند محل کار آنها در خارج از شهر قرار می‌گرفت. اراضی کشاورزی خود دارای حصار مجزا بودند. زیرا کشاورزی از لحاظ تولید محصولات غذایی برای مردم شهر از اهمیت خاصی برخوردار بود و بایستی در حمله دشمنان از گزند خرابیهای جنگ مصون باشد. با توجه به نکات فوق هر شهر حداقل سه باروی مجزا از هم داشته است که فاصله بین برج و باروی اول و دوم

است.

در بدنه حصار قطور و بلند، برج و بارویی مستحکم با پیش‌بینی روزنه‌های تیرکش از نمای بیرون و رف و ردیفی منظم جهت استقرار قراول از داخل و کنگره‌هایی در رأس، حصار ارگ را از هر حیث مستحکم و مزین نموده است. این حصار به نحوی طراحی شده است که عملاً سه قلعه را در درون خود جای داده و هر کدام از آنها با حصاری مجزا در میان یکدیگر قرار گرفته‌اند. شهر نیز در زیر ارگ واقع شده است (پازوکی، ۱۳۷۶: ۹۶).

برفراز این حصار بلند - که پهنای آن به اندازه‌ای است که دو عراده توپ می‌توانند از کنار هم عبور می‌کنند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۴۷۱). و درخاکریزی بلند واقع شده است و برای آنکه عبور افراد از بالای بارو به برجها را بی‌خطر سازند، دیواری به ارتفاع ۱/۵ متر بالا آورده‌اند و بدین ترتیب راهرویی ایجاد کرده‌اند.

در بارو و برجهای دیده‌بانی خصوصاً در قسمت حاکم‌نشین روزنه‌هایی برای دیده‌بانی با سطح مقطع دوزنقه‌ای پیش‌بینی شده است به نحوی که تسلط دید به خارج را امکان‌پذیر و به رغم وسیع بودن این روزنه‌ها امکان عبور تیر و برخورد آن با افراد را بسیار محدود ساخته است. در بالای بارو سوراخهایی برای فروریختن مواد آتشین و مذاب بر سر دشمن پیش‌بینی شده است.

محل دیده‌بانی قلعه حاکم از سه طبقه تشکیل شده و کسی که در طبقه فوقانی قرار دارد، تمام شهر بم و اطراف و دهات را تا شعاع قابل توجهی می‌بیند.

۲-۳- دروازه‌ها

اگر چه از دروازه‌های اصلی شهر بم، که قلعه ارگ بخشی از آن بوده است، به جز اندک اثری برج نیست ولی، شهر ۲۴ هکتار مساحت داشته و در حصارهایی متعارف و براساس نیازهای طبقاتی و دفاعی واقع شده است. (پازوکی، ۱۳۷۶: ۹۷)

حصار اصلی ارگ حدود ۶ هکتار از این مساحت را دربرمی‌گیرد (نوربخش، ۱۳۵۴: ۷؛ نک: اسعدپور، ۱۳۷۲: ۶۹، ۷۲). حصار اولیه شهر دارای چهار دروازه بوده و از این دروازه‌ها که بگذریم باروی اصلی ارگ نیز خود دارای دروازه‌ای است که پس از گذر از پلی که روی

۱. عامل اقلیمی دفاعی (انتخاب محل)

محل احداث قلعه به سنت پیشینیان (مادها، پارتیان) بر تپه‌ای بلند از جنس سنگ خارا انتخاب شده است. قرار گرفتن قلعه بر بلندی در منطقه‌ای کویری ضمن دشواری دسترسی برای دشمنان تسلط بیشتر بر دشت و مناطق اطراف را برای ساکنان قلعه و، همچنین، گارد حفاظتی امکان‌پذیر می‌ساخته و به طریق اولی قرار گرفتن کاخ حاکم و مقر حکومت در بالاترین نقطه آن اشراف ارگ حکومتی را بر سایر قسمتهای ارگ که همگی در سطوحی پایتتر قرار می‌گرفته‌اند مشخص می‌کرده است.

این موقعیت به نحوی پیش‌بینی شده است که شارستان یا خانه‌های صنعت‌گران، پیشه‌وران و کشاورزان همگی در موقعیتی نسبتاً هموار و در دامنه تپه سنگی و مقرر حاکم و ارگ حکومتی برقله تپه مذکور واقع و مسیرهای دسترسی به مقر حاکم از برج و باروی دوم با شیب‌های تند همراه شود. شیب این مسیرها به نسبت نزدیک شدن به مقر حکومتی بیشتر می‌شدند.

۲. امکانات دفاعی

۱-۲- خندق

یکی دیگر از ویژگیهای دفاعی قلعه وجود خندقی با عرض متغیر بین ۵ تا ۱۵ متر و عمق حدود ۴ متر است که عبور از آن و دسترسی به باروی قلعه را برای دشمنان سخت و مستلزم صرف زمان نسبتاً زیادی می‌کرده است. آب این خندق از نهری به نام نهر شهر تأمین و ارتباط با قلعه نیز به وسیله تنها پلی که در مقابل در ورودی اصلی روی نهر احداث می‌شد، میسر می‌شده است. این خندق کل مجموعه ارگ، شامل کهندژ و شارستان، را در برمی‌گیرد. همان طور که گفته شد پارتیان تبحر خاصی در ایجاد امکانات دفاعی خصوصاً خندق سازی داشته‌اند.

۲-۲- برج و بارو

اطراف این قلعه حصین را برج و بارویی عظیم فراگرفته است، این حصار به وسیله ۲۹ برج دیده‌بانی حفاظت می‌شد. دیده‌بانیها به فواصل مساوی قرار نگرفته‌اند و اصولاً جایابی آنها وابسته به فراز و نشیب سطح تپه و شکستگیهای حصار بوده

تبریز آب‌گیر آن است اگر روزی دو هزار دلو آب از چاههای مزبور بکشند کسر و نقصان در آن پیدا نشود. توجه به این نکته ضروری است که آب لازم برای خندق از طریق نهر شهر و همچنین آب مورد نیاز کشاورزی در خارج از قلعه از طریق قنوات که از اطراف به جلگه بم سرازیر می‌شده و، همچنین، چشمه سارهایی که در کوهستانهای اطراف این جلگه وجود داشته، تأمین می‌شده است (اسعدپور، ۱۳۶۹: ۷۷؛ همو، ۱۳۷۲: ۱۱۴-۱۱۵).

۴. ایمنی مقر حاکم

ارگ حکومتی بر قلعه تپه به نحوی بنا شده است که ضمن قرار گرفتن در بالاترین نقطه به سادگی و از طریق راهی مخفی امکان ارتباط با خارج را از طریق ضلع شمالی قلعه در مواقع اضطراری دارد. این قسمت از ارگ خود به وسیله حصار و برج و بارویی از سایر بخشهای قلعه مجزا شده است و پس از عبور از دروازه و احتمالاً انجام کنترلهای لازم و گذر از معبرهای طولانی و شیب‌دار و عبور از قسمت نظامی و مقر فرماندهان دسترسی به مقر حاکم امکان‌پذیر می‌شده است. این همه راههای پیچ‌درپیچ و قرار دادن مقر فرماندهان نظامی و ایجاد راههای مخفی و ... حاکی از وجود تدابیر شدید امنیتی برای مقر حکومتی است.^۴

خندق ایجاد کرده‌اند و عبور از این دروازه ارتباط با فضای داخلی ارگ برقرار می‌شود.

همان طور که گفته شد حصار اصلی ارگ نیز همانند سایر شهرهای ساسانی سه قلعه را در داخل خود به صورت مجزا و مرتبط جای داده است که هر قلعه نیز خود دارای دروازه‌ای است.

مجموعه این ویژگیها به همراه سیمای پرابهت، زیبا و جذاب مجموعه ارگ، برای مهاجمان از یکسو رعب‌انگیز و، از سوی دیگر، برای ساکنین ایمن بود و مجموعاً از ابعاد وجودی ارگ حکایت می‌کند که همانا بناشدن بر اساس منطق نظامی و دفاعی در ترکیبی زیبا و هنرمندانه است.

۳. تأمین آب

با استناد به آنچه اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷: ۴۷۰) نقل کرده است آب ارگ از سه حلقه چاه که اولی در وسط سنگ و در سرکوه حفر شده است [در کنار عمارت چهار فصل] و چهل گز طناب می‌خورد و آب شیرین و گوارا دارد و دومی که پایتتر است (میدان توپخانه) و سی ذرع طناب می‌خورد و سومین چاه که در پایین قرار دارد (اصطبل) و بیست و هفت ذرع ریسمان می‌خورد تأمین می‌شده است. وضعیت آب این چاهها به نحوی بوده است که با دلوهایی که چهل و پنج من

۴. آنچه از ایبات شاهنامه (ص ۱۴۸۳) در این مورد بر می‌آید آن است که اردشیر پس از چند جنگ و گریز به این نتیجه رسید که با لشکرکشی نمی‌تواند قلعه را تسخیر کند لذا با ترفندی دیگر در لباس تاجران به درون قلعه نفوذ کرده و پس از فریب نگهبانان و خوراندن زهر به کرم موفق به فتح قلعه شد. برای مطالعه بیشتر به داستان کرم هفتواد مراجعه شود. زانجای که شد سوی جنگ کرم سپاهش همه کرده آهنگ کرم / بسیاورد کَشکر ده و دو هزار جهان دیده و کار کرده سوار

قاجار در آنجا دیده شده است.

در قسمت چهارم عمارت نسبتاً آبرومندی ساخته شده که در زیر آن زندان مخوفی قرار دارد. این زندان زیرزمین تمام قسمت چهارم را شامل می‌شود. قسمت پنجم که مرتفعترین قسمتهاست حاکم‌نشین و دارالحکومه بوده است که شامل شاه‌نشین (عمارت چهار فصل) و در پشت آن حمام می‌باشد. از پشت عمارت چهارفصل راهی به طرف دروازه معروف به «گت‌کرم» که رو به شمال باز می‌شده است پیش‌بینی شده و به نظر می‌رسد مخصوص فرار افراد مستقر در دارالحکومه در شرایط بحرانی بوده است (تجربه‌کار، ۱۳۳۵: ۵۱).

بنای فعلی قلعه ارگ دستخوش تغییرات و بازسازی‌هایی در اعصار و دورانهای مختلف شده است و آنچه مسلم است بنایی که تا حدود یک قرن پیش قابل سکونت بوده است تأثیرات معماری دوره اسلامی را در خود به وفور داراست؛ اما بخشهایی از این قلعه را می‌توان به جرأت به پیش از اسلام نسبت داد که از همه مهمتر عمارت چهارفصل است که در آن کارهای مربوط به اداره شهر و صدور احکام از طرف حاکم انجام می‌شده است. این عمارت دارای سه طبقه است که از نظر ویژگیهای معماری طبقه فوقانی با طبقات تحتانی کاملاً متفاوت است. نوع مصالح به کار رفته، طاق‌بندیها و فرم قوسها نشان‌دهنده قدمت بیشتر قسمتهای تحتانی است. ویژگیهای این بخش ما را به یاد ویژگیهای معماری دوره ساسانیان و با کمی احتیاط، دوره اشکانیان می‌اندازد و احتمالاً بتوان آن را به دژی که به دستور اردشیر و پس از شکست هفتواد ساخته شد مرتبط دانست (نک: شاهنامه، همان‌جا).

ویژگیهایی که در معماری پارتیان شکل گرفته یا تقویت شده‌اند، مثل حیاط مرکزی، ایوانها (خصوصاً طرح دو ایوانی) به جای تالارهای ستوندار هخامنشیان، استفاده کمتر از ستونها یا استفاده از نیم‌ستونها تزئینی و، به طور کلی، وجود حیاط باز در میان و ایوانهای عریض اطراف آن و نیم‌ستونهای چسبیده به دیوار، گنبدها و ایوانهای قوس‌دار (کیانی، ۱۳۶۶: ۱۸) کاخ اشکانی آشور نمونه خوبی برای شناخت معماری رسمی در دوران اشکانیان به دست می‌دهد. در این بنای باشکوه مهمترین قسمت عبارت از ایوان بزرگی است که رو به حیاط باز شده

خانه‌های این شهر کوچک که در سطوح پایتتر قرار گرفته‌اند کلاً رو به ارگ حکومتی هستند و این از آن جهت است که اگر کسی در شهر قصد شورش و بلوا داشته باشد فوراً از ارگ که مشرف است دستور دفع و رفع صادر شود، همان‌طور که در قسمت امکانات دفاعی گفته شد برج دیده‌بانی و باروی این قسمت نیز با سایر قسمتها متفاوت است.

۵. عامل مذهبی

ساختمانهای عمارت حاکم‌نشین ارگ بم و شباهت آنها به شهر فیروزآباد که در ابتدای دوره ساسانیان ساخته شده و توجه به شعر فردوسی در شاهنامه (ص ۱۴۸۵):
ز دژ هرچه بود از کران تا کران فرود آوریدند فرمانبران
ز پرمایه‌تر هرچه بد دلپذیر همی‌تاخت تا خرّه اردشیر
بکرد اندر آن کشور آشکده بروتازه شد مهرگان و سده
توجه را به سمت وجود معبدی در بنای اولیه ارگ سوق می‌دهد و وجود عمارت کلاه‌فرنگی، برج دیده‌بانی فعلی، عمارت چهارفصل و وجود چاه آب که در سنگ حفر شده است و توجه به اعتقاد ایرانیان باستان به تولد ناهید یا فرشته آب از سنگ وجود معبد را در بنای اولیه به قطعیت می‌رساند (اسعدپور، ۱۳۷۲: ۱۱۵-۱۱۶).

تجزیه و تحلیل کالبدی ارگ بم

مساحت کل ارگ بم قریب به ۶ هکتار است و این از عجیبترین قلعه‌های قدیمی ایران است که خود به اندازه یک شهر کوچک است. قلعه از نظر شکل هندسی به صورت مربع مستطیل و طول آن قریب به ۳۰۰ و عرض آن ۲۰۰ متر است و مشتمل بر دو قسمت علیایی و سفلی است. قسمت علیا یا قسمت اول در دامنه کوه بوده و از آثار و علائم آن معلوم است که حکومت‌نشین و مرکز فرماندهی و نظامی شهر بوده و قسمت دوم یا پایین مسکن رعایا و زارعان محسوب می‌شده است.

تنها دروازه ارگ به بازاری منتهی می‌شود که نزدیک به ۶۰ متر طول دارد و آثار دکانهای آن هنوز باقی است. در مدخل دروازه دوم شهر محوطه‌ای است که اصطبل ارگ بوده و نزدیک به دویست اسب در آن نگهداری می‌شده است. هنوز آخورها و حوض آب آن قابل تشخیص هستند.

دروازه سوم به میدانی معروف به توپخانه متصل است و اطراف آن عمارت دو طبقه نسبتاً کوتاهی ساخته شده است و ظاهراً تا چندی قبل آثار گلوله‌های دوره

اهمیت است.

جمع‌بندی

مقایسه قلعه ارگ با شهر نسا و کهندژ آن و، همچنین، مقایسه با شهر فیروزآباد و بررسی مختصر پیرامون قلعه دختر، در مجاورت قلعه ارگ بم، و همچنین شباهت فرمهای اولیه معماری بنای ارگ با بناهای فوق و مشابهت نام محلات اطراف ارگ با نامهای درج شده در سایر منابع مربوط به قلعه کلانان، همگی دلایلی هرچند کوچک در جهت تقویت این نظر است که سنگ بنای اولیه این قلعه خشت و گلی زیبا و پرابهت را می‌توان به اواخر دوره اشکانی و اوایل دوران ساسانیان نسبت داد.

شباهت بسیار معماری پارتیان و ساسانیان تا حدی است که گویی معماری ساسانی چنان عوامل معماری اشکانی را بی‌کم و کاست ادامه داده، که تغییر سلسله شاهان هیچ دگرگونی در نحوه ساختن بناها پیش نیاورده است. به نحوی که گنبد و ایوان و طاق‌نما و طاقهای گهواره‌ای اساس ساختمانی معماری ساسانیان را نیز تشکیل می‌دهد. از ویژگیهای دیگر شیوه ساسانی در معماری قوسهای دوتیزه و قوسهای نعلی شکل و همچنین اشکال چند بخشی است که به احتمال زیاد الهام‌دهنده مقرنس‌کاریهایی است که در اعصار اسلامی در معماری ایران و دیگر کشورهای اسلامی رواج تام یافته است.

طرح افقی معماری ساسانی بر بنیاد حیاطهای ایوان‌دار عصر اشکانی استوار است و پس از گرویدن مردم ایران به دین مبین اسلام با آنکه در عقاید ایرانیان تغییرات مهمی حاصل شد، فن معماری طریقه‌های خاص خود را از دست نداد. حتی در بناهای مذهبی به جای ساختن پیکره‌های رب‌النوع و الهه‌های مختلف که در جوامع دیگر رواج داشت، در معماری ایران برای تزئین این بناها از شکلهای انتزاعی و مجرد و نقوش هندسی استفاده می‌شد. این هنر در دوره ساسانیان مدارج کمال خود را پیموده است. همین اندیشه بود که در ساختن بناهای فوق‌الذکر اثر می‌گذاشت و لذا تاریخ شاهد تبدیل بسیاری از آتشکده‌های عصر ساسانی به مسجد در همان روزهای نخست گسترش اسلام است (کیانی، ۱۳۶۶: ۲۰).

است. در حقیقت، این کاخ با طاق کشیده و بلند ایوان و طاق‌نماها و ستونهای پیوسته به دیوار آن، که جنبه تزئینی صرف دارد، اساس معماری اشکانی راتشکیل می‌دهد، که در دوران ساسانی نیز به همان شیوه ادامه می‌یابد. (جوادی، ۱۳۶۳: ۱۷/۱).

آنچه که در بالا ذکر آن رفت با توجه به اینکه از معماری و شهرسازی پارتیان آثار زیادی در دست نیست، در اعصار بعد شکل متکامل‌تری پیدا کرده و تاکنون نیز به وفور مورد استفاده قرار گرفته است، اظهار نظر راجع به اصالت بنای ارگ بم را مشکلتر می‌سازد، اما بهترین نمونه‌ای که به لحاظ کلیات می‌توان ارگ بم را با آن مقایسه کرد و دست‌مایه‌ای از این قیاس در اختیار آیندگان قرار می‌دهد، شهر نسا یا پارتونیس (نزدیک عشق‌آباد) است که احتمالاً اولین پایتخت پارتها بوده و قلعه و ارگ حکومتی آنان بوده است (پازوکی، ۱۳۷۶: ۷۸). شهر نسا در نقطه مرتفعی قرار داشته و مساحتی در حدود ۱۸ هکتار را اشغال کرده است و قلعه در این قسمت شهر قدیمی‌ترین و مرتفعترین بخش نسا بوده و زمانی تمام شهر نسا را تشکیل می‌داده - قرار داشته است. این بخش در زمان پارتیان به دژ داخلی مبدل می‌شود و به دور آن حصار بلند کشیده‌اند و فقط دارای یک دروازه است و سربازخانه و ادارات و کاخ حکومتی در آن قرار داشته‌اند (نک: حاکم‌نشین قلعه ارگ بم، چاههای آب درون آن و توپخانه در همین مقاله؛ نیز نک: دیاکونف، ۱۳۵۱: ۶۴) خانه‌های مسکونی شهر گرداگرد این بخش مرکزی ساخته شده‌اند و با حصار قطور که دارای برجهایی برای دیده‌بانی بوده محصور می‌شده و ورودی این حصار درست در مقابل ورودی دژ است. معبر بین دو دروازه شارع شهر بوده است. در این بخش خانه بزرگان پارتی، بازرگانان و جمع پیشه‌وران قرار داشته است. بیرون این حصار دوم، حومه شهر بود که جنبه کشاورزی داشته و آن هم بر طبق سنت معماری پارتیان دارای حصار گلین به قطر ۷ متر بوده است. این ویژگیها نیز به خوبی در قلعه ارگ بم مشهود است.

در جنوب شرقی نسا، بلافاصله پشت حصار حومه شهر، قلعه منفرد و عظیم «مهرداد کرت» قرار دارد که یکی از اقامتگاههای شاهان پارت و آرامگاه خانوادگی آنان بوده است (دیاکونف، ۱۳۵۱: ۶۵) قیاس این بنا با بنای قلعه دختر، احتمالاً اقامتگاه حاکم قبل از هفتواد، در مجاورت حصار ارگ حایز

پیگولوسکایا (۱۳۶۷)، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا، انتشارات علمی و فرهنگی.

تجربه کار، نصرت (۱۳۳۵)، «داستان هفتواد»، مجله مردم‌شناسی، سال اول، شماره اول.

حدودالعالم من المشرق المغرب، (۱۳۱۲)، به اهتمام سیدجلال‌الدین تهرانی.

دیاکونف، (۱۳۵۱)، اشکانیان، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات پیام، چاپ دوم.

راوندی، مرتضی (۱۳۵۴)، تاریخ اجتماعی ایران، تهران.

سرفراز، علی‌اکبر و فیروزمندی، بهمن (۱۳۵۴)، مجموعه دروس باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، جهاد دانشگاهی هنر.

فردوسی (۱۳۶۹)، شاهنامه، تصحیح ژول مول، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ج ۴.

قبادیان، وحید (۱۳۷۳)، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۲۳۴۴.

کیانی، محمدیوسف (۱۳۱۶)، شهرهای ایران، چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

_____ (۱۳۶۶)، معماری ایران دوره اسلامی، انتشارات جهاد دانشگاهی.

گیرشمن (۱۳۴۹)، تاریخ ایران پیش از اسلام از زمان گیرشمن، ترجمه محمد معین - انتشارات دانشگاه آزاد ایران.

_____ (۱۳۵۶)، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، زمان گیرشمن ترجمه بهرام فره‌وشی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مجته‌زاده، غلامحسین (۱۳۷۷)، برنامه‌ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه پیام‌نور.

مستوفی، حمداالله (۱۳۶۲)، تاریخ گزیده، انتشارات امیرکبیر.

نوربخش، حمید (۱۳۵۴)، ارگ بم، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

هاورز، آرنولد و جمع مؤلفان (۱۳۵۷)، خاستگاه اجتماعی هنرها، فرهنگسرای نیاوران.

عکسها از نویسنده مقاله. ■

همه موارد فوق شاهدهی هستند بر این ادعا که بنای ارگ بم - که چنین مورد بی‌مهری قرار گرفته و به عنوان بنایی که از اواخر دوره اشکانیان تا قرن اخیر پابرجا و مورد استفاده بوده و قطعاً به سبب تغییر در نظام اجتماعی و فرهنگی دستخوش تغییراتی در معماری شده است - می‌تواند حکایت‌گر نحوه تکامل چندین قرن معماری ایران باشد. از این رو، ضرورت توجه، کاوش و معرفی این بنا به جهان بیش از پیش مشخص می‌شود. برای تحقق این پیشنهاد تبدیل چنین مجموعه‌ای به یک مرکز گردشگری جهانی با تبلیغات مناسب و مؤثر، قابل بررسی خواهد بود.

منابع

اسعدپور بهزادی، زهرا (۱۳۶۹)، الماس کویر.

_____ (۱۳۷۲)، کیمیای ناسوت.

اشرف، احمد (۱۳۵۳)، «بزرگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران»، نامه علوم اجتماعی، دوره اول، شماره ۴، تهران.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، جلد اول.

ایمانی نامور (۱۳۷۴)، «گذری بر بم در سفرنامه‌ها»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ و معماری و شهرسازی ایران، ج ۲.

پازوکی‌طروودی، ناصر (۱۳۷۶)، استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)